

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával. Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

Simon József

Középkori és reneszánsz eszmetörténet

Etika és vallás

8.2 – 20 perc

Akarat és modalitás Aquinói, Duns Scotus és Ockham filozófiájában

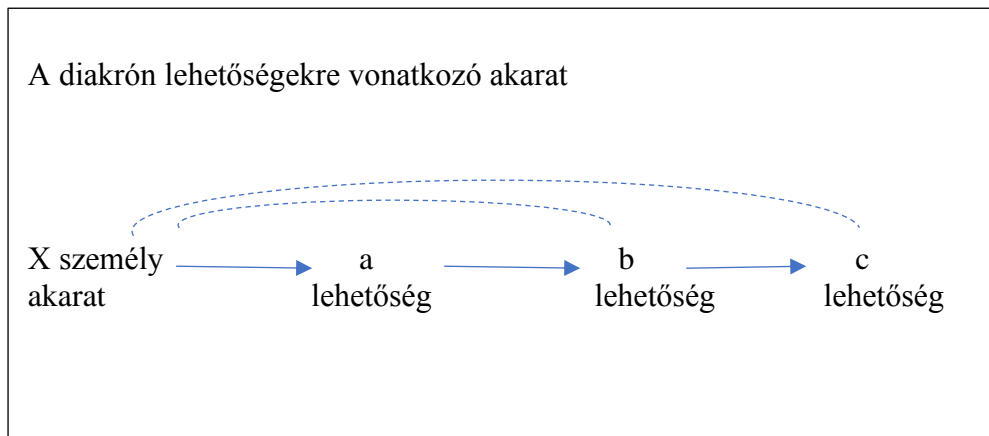
Úgy tűnik, ha akaratom valamire irányul, akkor ez alternatívák közötti választásom eredménye. Evidensnek tűnik, hogy hétköznapi feltételek mellett választhattam volna másként is, akarhatnám valamely dolog megcselekvése helyett azt, hogy egy mást cselekedjek meg, és ezzel együtt nem-akarhatnám a végül is megcselekedett dolog megcselekvését. Azonban az a gondolat, hogy jelen pillanatban fennáll annak lehetősége, hogy már megnyilvánult akaratommal ellentétesen akarattal bírjak, nem volt ilyen magától értetődő a filozófia története során.

Az akarat és az akarat szabadságának kérdése az európai filozófia történetében szorosan összefonódik a modalitás (lehetetlenség, kontingencia, lehetőség és szükségszerűség) problémaköréről vallott felfogásokkal. A modalitással kapcsolatos nézetek elsősorban metafizika területén jelentkeznek, de ezek nagyon fontos implikációkkal bírnak az etika területén. Az európai filozófiatörténetében az egyik legnagyobb változást a modalitás-felfogásokat illetően Duns Scotus gondolkodása jelenti 1300 körül. E lecke Arisztotelész alakján keresztül mutatja be a Scotus előtti (Aquinói Szent Tamás által is elfogadott) paradigmát, majd Scotus elméletének ismertetése után egykorai, William Ockham által megfogalmazott kritikát ismertetünk.

1. A lehetőség diakrón elmélete

A szükségszerűségről és kontingenciáról alkotott klasszikus, Scotus előtti álláspontot Arisztotelész felfogása alapján tisztázhatjuk röviden. Arisztotelész számára a szükségszerűség és változatlanság felcserélhető: ugyanígy a változás és a kontingencia. Egy bizonyos t_1 időpontban megvalósuló esemény akkor kontingens, ha ellentéte fenn fog állni tényszerűen egy másik t_2 időpontban. Az ellenkező lehetősége egy későbbi időpontban valósul meg: egy és ugyanazon pillanatban lehetetlen a tényállás és ellentétének együttes fennállása. A kontingencia

tulajdonképpen nem más, mint az időbeli változás. Ellentétes lehetőségek szukcesszív módon rendeződnek egy más mellé az időben: így diakrón possibilitásoknak nevezhetjük őket.

2. Duns Scotus (1266-1308): A szinkrón lehetőségek elmélete

A reális kontingencia elméletét először Duns Scotus fogalmazza meg. Scotus szerint egy esemény-tényállás vagy dolog akkor kontingens, ha ellentéte pontosan ugyanazon pillanatban lehetséges. Ily módon az ellentétes lehetőségek szinkrón possibilis létmódjáról beszélhetünk, melyek nem feltétlenül aktualizálódnak egy jövőbeli pillanatban: de bizonyosan nem aktuálisak akkor, amikor a nekik megfelelő lehetőségpárok a világ kauzális viszonyai között aktuálisan léteznek, léteznek vagy létezni fognak. Mindazonáltal a megvalósulatlan szinkrón possibilitások reális lehetőségek annak ellenére, hogy aktualizálatlanok. Vagyis: a tényszerű realitás minden pillanatban lehetne másképp is, mint ahogyan létezik. Ezzel Scotus szakít a *plenitudo* híres elvével, mely szerint a létezők nagy láncolatában egyetlen lehetőség sem marad aktualizálatlan – bizonyos lehetőségek megmaradhatnak pusztán lehetőségnek, miközben e pusztán lehetőség szerinti létmód különbözik a nem-léteztől.

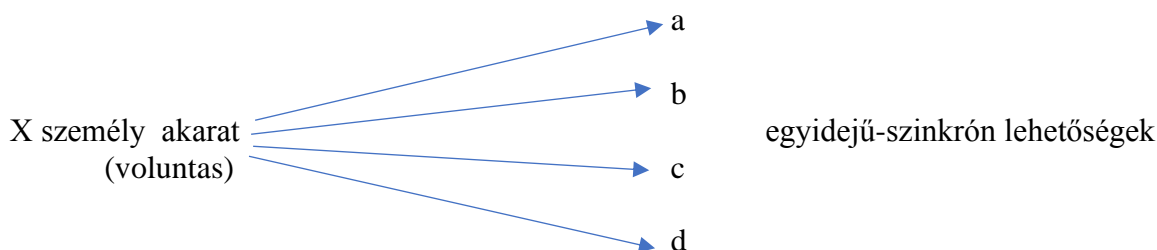
A kontingencia scotusi elmélete azt implikálja, hogy a változatlan és a szükségszerűség területei a változhatóság és a kontingencia területeihez hasonlóan, szét lesznek választva. Egy változhatatlan tényállás lehet kontingens: jóllehet minden időpillanatban fennáll és ellentéte nem létezik, mégis ellentéte reális lehetőségként szinkrón módon végigkíséri a változhatatlan tényállás fennállásának minden pillanatát. Egy ilyen változhatatlan, mégis kontingens eklatáns példája Isten tudása a kontingens valóságra vonatkozóan. Isten változás nélkül, mégis nem-szükségszerűen – értsd: kontingens módon – ismeri a jövőbeli kontingens eseményeket.

A kontingens akarat

A szinkrón possibilitásokon alapuló kontingencia-felfogás hangsúlyos szerephez jut az akarattal kapcsolatos gondolatmenetekben. Isten és az ember akarata olyan ontológiai peremfeltételek mentén valósul meg, amely számtalan kontingens tényállással számol. Duns Scotus elmélete szerint az akarat szabadsága abban áll, hogy ha az egy pillanatban valamit akar, akkor ugyanazon pillanatban képes legyen valami mást vagy épp az ellenkezőt akarni: ez kizárólag a szinkrón possibilitásokkal számoló ontológia keretein belül gondolható el.

Ez a logikai possibilitás mindazonáltal nem az, amit követte az akarat a cselekedetet szukcesszív módon maga után vonja, ezek egy pillanatban vannak meg benne.

A logikai possibilitást Scotus explicit módon elhatárolja a diakrón possibilitástól, mégpedig az emberi akarat vonatkozásában.

Tegyük fel, hogy adott egy akarati aktus egy kitüntetett pillanatban: ugyanekkor igaz lesz az is, hogy ha az akarat akar egy objektumot, akkor ugyanezen pillanatban nem-akarhatja is azt. Egy ilyen akaratról alkotott kijelentés struktúrája meg fog egyezni egy szinkrón possibilitásra vonatkozó kijelentés struktúrájával. Scotus végletekig űzi az érvet a következő gondolat kísérlet által:

A gondolat kísérlet egy olyan akarat modelltől szól, amellyel kapcsolatban feltesszük, hogy –

[...] mintha feltennénk, hogy az akarat csak akkor létezne egy pillanatban és csak akkor volna képes akarni valamit ugyanezen pillanatban, amikor szukcesszív módon nem képes akarni és nem-akarni, és mégis egy és ugyanazon pillanatban, amelyben a-t akarja, képes nem akarni a-t.

mondjuk a világ kauzális összefüggései következtében – nincs *diakrón* lehetősége az általa akart objektum vagy akarati aktus ellentétének akarására. Egy ilyen akarat mégis rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy az eredetileg akart ellentétére irányuljon, vagy ne akarja az eredetileg akartat. Az akarat ontológiájának szempontjából ez azt vonja maga után, hogy az akarat és az akarat által kivitelezett akarati aktus között nem esszenciális, hanem pusztán csak akcidenális viszony áll fenn. Ha az akarati aktus esszenciális volna az akaratra nézvést, akkor az akarat minden lehetséges szituációban rá volna utalva éppen erre az akarati aktusra.

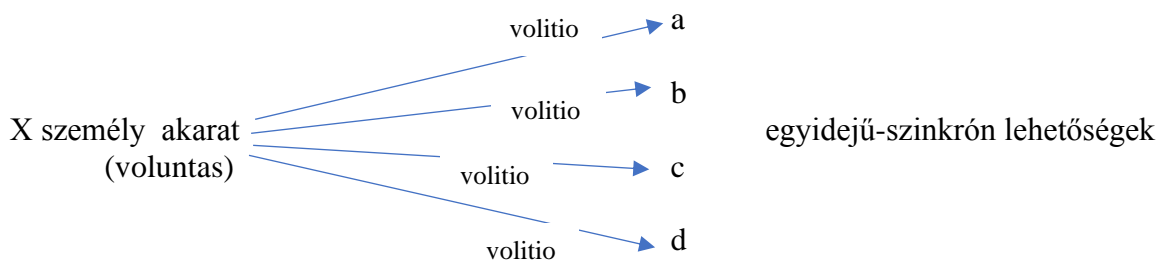
Scotus a tényellenes – logikai – possibilitások gondolatával átírja a faktuális kontingencia szerkezetét is, amennyiben

ezen logikai possibilitással egy reális potencia korrespondál.

Vagyis: az akarat faktuálisan egisztáló képessége képes a logikai possibilitás aktualizálására. Az akarat ezen képessége egy olyan ok, amely possibilitásokat aktualizál, ezért reális képesség. Olyan possibilitásokat aktualizál, melyek nem azáltal körvonalazódnak, hogy valamely *t* időpontban aktuálisak lesznek, hanem

olyanokat, amelyek esetleg aktualizálatlanok maradhatnak. Ez az akarat ily módon új kauzális sorokat képes kezdeményezni a faktuális világban. Másfelől ez nem jelenti azt, hogy minden esetben, kivétel nélkül aktualizálja is mindazt, ami logikailag possibile. A fenti részlet szövegkörnyezete különbséget vezet be az akarat (voluntas) és az akaratú aktus vagy akarás (volitio) között:

Továbbá, ezen logikai possibilitással egy reális potencia korrespondál [...] és ily módon az akarat azon pillanatban, melyben előidézi az akaratú aktust, természetűl fogva megelőzi saját akarását [volitionem] és szabad módon

A terminológiai megkülönböztetés azt a célt szolgálja, hogy elkülönítsük az akaratot, amely strukturálisan mintegy elemegy az akaratú aktusnak. Az akarat egy és ugyanazon pillanatban szinkrón kiváltó oka az akarásnak, melyre nézvést akarat kontingens módon viszonyul.

Az akarat szabadsága tehát egyáltalában nem feltételezi az egymásra következő tényállásokban megvalósuló ellentétes akaratok gondolatát. Valaminek az akarása azért a szabad akarat megnyilvánulása, mert egy és ugyanazon pillanatban megvan a lehetősége az ellentétes cselekedet vagy objektumra vonatkozó akarásra is. Az akarat szabadsága ekvivalens az akaratú aktusok szinkrón kontingenciájával.

William Ockham (ca. 1287-1347)

Ockham alaptézise:

megvan a képességem egyszerre az ellentétesekre, de nem egyszerre jelentkező ellentétesekre

Az ellentétesekre való képesség, amit itt felhoz, az nem egy olyan képesség, amely képes volna ellentétesek produkálására egy pillanatban. Scotusszal szemben Ockham tehát nem fogadja el, hogy az akarat, amely csupán egyetlen időpillanatig tart, ebben az időpillanatban képes az ellentétesekre.

Láttuk, hogy Scotus elmélete nem csak az akarat előtt nyitva álló szinkrón lehetőségeket foglalta magába, hanem azt is, hogy egy és ugyanazon pillanatban X szubjektum akarja és ne is akarja y lehetőséget.

Ockham szerint ekkor az „X szubjektum akarja y lehetőséget és nem akarja y lehetőséget” kijelentés ellentmondásos: az ellentmondóak nem lehetnek egyszerre igazak. Ha a „nem akarja” igaz, az „akarja” hamis. Sőt, ha az „X szubjektum akarja y lehetőséget” igaz, akkor az „X szubjektum *nem* akarja y lehetőséget” nem pusztán hamis, hanem lehetetlen. Az akarat még az éppen akart ellentéte akarásának lehetőségét sem fogja bírni ugyanazon pillanatban. Miért nem csak hamis, hanem lehetetlen? Mert a múltra történő referencia esetén az igaz kijelentés szükségszerű és a neki ellentmondó lehetetlen. Tegnap lehetőségem volt a busz elérésére és ellentétére is. De amennyiben tényleg elértem a buszt, az ellentét – vagyis, hogy nem értem el a buszt – lehetetlen. Ockham szerint amennyiben az akarat ellentétesekre való pillanatnyi képessége aktualizálódna, a kontradiktóriusok egyszerre igazak volnának: tehát nem aktualizálódhat egy ilyen képesség, ennél fogva fel sem szabad tételeznünk azt.

Úgy tűnik, hogy ez a modalitás arisztotelészi doktrínájához való visszatérés, amely szerint a múltra és jelenre vonatkozó faktuális igaz kijelentésekkel szembeni kontradiktóriusok lehetetlenek. Ám Ockhamnál nem erről van szó. Az akarat azért okoz kontingensen és szabadon mert el tudja magát oldani az akarat jelenidejű aktusától **a következő pillanatban** anélkül, hogy benne vagy bármi másban a legkisebb változás is bekövetkeznék. Tehát az akaratomon kívüli univerzum teljes változatlansága mellett képes vagyok akarásomat nem-akarássá változtatni. Adott egyfajta szukcesszió, de akaratomon kívül semmiféle más ok nem lép fel. Ez természetesen a diakrón lehetőségekben rejlő determinizmus cáfolata; Ockham megfogalmazásában: „ebben az értelemben ez nem egy természeti ok”.

Összefoglalva

1. Az arisztoteléanus **Aquinói Szent Tamás** szerint az akarat diakrón lehetőségekre vonatkozik. Az értelem teljes mértékben meghatározza az akaratot, ekkor 1) az értelem csak az egyetlen megvalósulandó lehetőséget tárja az akarat elé kivitelezés céljából; 2) az egyetlen megvalósítandó lehetőség az értelem természetéből fakad.
2. **Duns Scotus** szerint szinkrón possibilitások, egyidejű lehetőségek között választ az akarat: az intellektus csak szinkrón lehetőségek terét képes felvázolni, amely lehetőség-tér isten számára is kötelező. Azt, hogy ezek közül melyik lehetőség valósul meg, az emberi akarat dönti el, jóllehet e döntés valójában Isten akaratától függ: Isten ismeri előre, hogy mit dönt az emberi szabad akarat.
3. **Ockham** annyiban visszamozdul Aquinói és Arisztotelész felé, hogy szerinte a szinkrón lehetőségek scotusi elmélete metafizikailag terhelt. A szinkrón possibilitások végsősoron ellentétesek és nem lehetnek egyszerre igazak, de nem azért, mert csak diakrón lehetőségek sorozata létezik, hanem azért, mert az ellentétesekre vonatkozó akarat képességének egyidejűségéből a possibilitások igazságigényeinek egyszerre való fennállása következne.

Irodalom:

Borbély Gábor: *Johannes Duns Scotus. Szabad akarat, a kontingencia szinkronikus értelmezése*, in: Boros Gábor: *Filozófia (Akadémiai Kézikönyvek) 3.7.7*, Budapest, Akadémiai, 2007, 470-480.

Spade, Paul Vincent and Panaccio, Claude, "William of Ockham", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/ockham/>>

Williams, Thomas, "John Duns Scotus", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2016/entries/duns-scotus/>>

Kérdések:

1. Milyen modalitás-felfogás jellemzi Aquinói Szent Tamás gondolkodását?
2. Vannak-e egyidejű lehetőségei egy döntési szituációban álló egyénnek Duns Scotus szerint?
3. Mi a különbség az akarat (voluntas) és az akarás (volitio) között Duns Scotusnál?
4. Ockham szerint rendelkezik-e egy döntési szituációban álló egyén azzal a képességgel, hogy egy pillanatban akarja és ne is akarje egy lehetséges cselekedet kivitelezését?